

KIPÇAK SAHASINA AİT SÖZLÜK VE KAYNAKLARDA AT VE ATÇILIKLA İLGİLİ TERMİNOLOJİ

Can ÖZGÜR*

ÖZET

Bu çalışmamızda 14-15. yüzyıllarda, Kıpçak (Kuzeybatı) Türk lehçesiyle yazılmış sözlük ve kaynaklarda geçen at ve atçılıkla ilgili söz varlığı ele alınmaktadır. Konuyla ilgili temel malzeme Memlûk-Kıpçak sahası sözlük ve gramerleri ile aynı alanda yazılmış savaş sanatıyla ilgili kaynaklardan toplanarak bir araya getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak sahası, Kıpçak Türkçesi, at ve atçılık.

DICTIONARY AND RESOURCES IN KIPCHAK FIELDS TERMINOLOGY OF HORSE AND HORSESHIP

ABSTRACT

This study is that in 14 -15. centuries, the horses and horseship's vocabularies which are including dictionary and resources in Kipchak (Northwest) Turkish dialect have been examined. According to the subject is that the main material, completes with the dictionary and grammer in Mamlûk-Kipchak the same subject as hipology.

Key Words: The field of Kipchak, Kipchak Turkish, Horse and Horseship.

*Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dili,
kipcakistan1@hotmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

1.Giriş

At yüzyıllar boyunca binek, yük ve çekim hayvanı olarak barışta ve savaşta insanın hep yanında yer almış, onun en büyük dostu olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren motorlu araçların bulunup gelişmesiyle birlikte atın önemi gittikçe azalmıştır. Günümüzde ise artık spor ve yarış amaçlı yetiştirilmesinin dışında modern toplum hayatı içinde bir işlevi kalmamıştır.

Bozkır kültürünü yaratan Türklerin ataları atı ilk ehlileştiren kavimlerin başında gelmektedir. (Sertkaya 1995:25; Dinçer-Yaşar 2002: 312; Akalın 1988:25). Türkler ata her zaman büyük değer vermişlerdir. Yetiştirdikleri atlar sayesinde Orta Asya'dan Avrupa'ya, Orta Doğu'ya yayılıp büyük devletler kurmuşlardır. Dilimizde atla ilgili söz varlığının ilk örnekleri Göktürk yazıtlarında görülmektedir. Köl Tigin yazıtında geçen cümlelerde Köl Tigin'in savaşlarda bindiği atların isimleri geçmektedir.(Sertkaya 1995:28-29-30;Aalto 2000)

Göktürk yazıtlarından sonra at ve atçılıkla ilgili terminoloji bakımından en önemli Türkçe kaynak eserlerin başında Dīvānū Luġati't-Türk (DLT) gelmektedir.Türk diliyle yazılmış bilinen en eski sözlük ve ansiklopedi olan bu eser, 11. yüzyıldaki Türk dünyasının kullandığı zengin söz varlığını bütün örnekleriyle bize aktarmaktadır. DLT'deki hayvan adları üzerine yapılan çalışmalarda hayvan adlarının sayısının 272 tane, hayvanlarla ilgili kavram ve kelimelerin sayısının da 650 civarında olduğu belirtilmiştir. (Çeneli 1973, 1975: XI-XII-XIII-XIV;İlhan-Şenel 2008:8-9).

Bu çalışmalarda at ve atçılıkla ilgili kelime ve kavramlara baktığımızda, bunun 180 civarında olduğunu tespit ediyoruz. Ayrıca buraya at adının geçtiği 12 atasözünü de ilave edebiliriz. (Birtek 1944:54). Ayrıca yurt dışında DLT'te at renkleri ve adlandırmaları ve hayvan adları üzerine yapılan iki değerli yayını da belirtmek istiyoruz (Hauenschild 2000,2003).Aynı dönem ve sahada yazılmış ikinci önemli kaynak eser Kutadgu Bilig'dir. Eserde geçen hayvan adları üzerine yapılan çalışmada, sadece atla ilgili olarak 79 çeşit hayvan adından en çok kullanılanın 103 kere ile at ve attan türemiş kelimeler olduğu bilgisi verilmiştir.(Bozkaplan 2007:1110).

Eski ve Orta Türk dili kaynak ve sözlüklerinde geçen at ve atçılıkla ilgili terimler konusu bugüne kadar yapılan çalışmalarda bütünüyle ele alınıp işlenmemiştir. Böyle olmakla birlikte kısmen de olsa bu konuyu içeren yayınlara rastlanmaktadır (Caferoğlu 1953; Çınar 1993; Dinçer – Yaşar 2002; Emiroğlu-Yüksel 2003; Naskali 1995; Sümer 1983).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

2.Yapılan Çalışma ve Çalışmadaki Kaynaklar

Araştırma konumuza girmeden önce Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde geçen terimler (okçuluk, askerî) üzerine yapılan son iki çalışmayı burada zikretmek istiyoruz. (Öztopçu 2004; Yıldırım 2008). Yaptığımız çalışmada Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda geçen at ve atçılık terimleri ele alınıp incelenmektedir. Taradığımız terim ve kelimelerin anlamları yanlarında verildikten sonra geçmiş oldukları eserdeki sayfa numaraları, bazı eserler içinse yaprak numaraları gösterilmiştir. Terimlerle ilgili gerekli görülen yerlerde altlarında karşılaştırmalı açıklamalar yapılmaktadır. Çalışmamızdaki kaynakların birincisi Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bilinen en eski metni olan **Codex Cumanicus (CC)** adlı eserdir. İkincisi ise Memlûk-Kıpçak sahası sözlük ve gramerleridir. Bu sözlük ve gramerlerden üç tanesi; **Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (Kİ) Kitâb-ı Mecnû'u Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Moğolî (T) ile Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l-Luğati't-Türkiyye (TZ)** hem sözlük hem gramer şeklinde düzenlenip yazılmıştır. İki tanesi; **Kitâbu Bulğatü'l Müştak-fî Luğati't Türk ve'l-Kıfçak (BM) ile Ed-Durretü'l Mudîa fî'l- Luğati't-Türkiyye (DM)** sözlük şeklinde düzenlenmiştir. **El-Kavânînü'l-Küllîye li žapti'l Luğati't-Türkiyye (KK)** adlı eser ise yalnız gramer şeklinde düzenlenmiştir.

Taradığımız diğer iki sözlük ise; **El-İdrâk Haşiyesi (İH)** ve **The King's Dictionary "Kral'ın Sözlüğü" (KD)** adlı 6 dilli sözlüktür. Bunların yanında Kıpçak Türkçesi söz varlığını ortaya koyan **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS)** adlı sözlük çalışması da gözden geçirilmiş A'dan Z'ye taranmıştır.

Araştırmada diğer kaynaklar Arapçadan ve Farsçadan Memlûk Kıpçakçasına tercüme edilen fûrûsiyye kitaplarıdır. Batıda hippoloji diye adlandırılan fûrûsiyye; Arapçada bir asker için gerekli olan at bakımı, at yetiştirilmesi, atın tedavisi, ok-yay, kılıç, süngü gibi silahları kullanma vb. Konuları kapsayan bir bilim dalıdır. Bu eserlerden iki tanesi **Münyetü'l-Ğuzât (MG)** ve **Kitâb fî İlmi'n Nüşşâb (veya Hulâşa) (H)** okçuluk-binicilik konusunda yazılmıştır. Diğer iki tanesi ise **Baytaratü'l- Vâzih (BVI-BVII)** ve **Kitâbü'l-Hayl (KH)** atçılık veteriner hekimliği konusunda yazılmıştır. **MG** dışındaki diğerlerin ikişer yazma nüshası bulunmaktadır.

Yaptığımız tarama ve incelemenin sonucunda at ve atçılığa ait terimler şu şekildedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- abraş A.:** alaca, benekli at (KTS 1;KH 135, 20/7).
- ağuzluḥ:** at gemi (KTS 4;CC 3).
- aḥūr F.:** ahır,at ahır (KTS 5;DM 69,8b/13;T 86,6b/10).
- al:** doru at (KTS 6;Kİ;İH 5).
- ala:** alaca at, siyahla beyaz karışık renkli (KTS 6;KD 176; Kİ 3;CC 6).
- alaça:** ala renkli at (KTS 6;Kİ 3;T 86;14 a/6).
- ala kidiş:** melez at (KTS 6).KTS'de T'dan alındığı belirtilen bu kelimeye T'da rastlanmamaktadır.
- 'alef A.:** at yemi (KTS 7;BVII 70,13/2;KH 135,47/7).
- ālet A.:** savaş ve at donanımı (KTS 7;MG131).
- 'anak A:** yürüyüş,at ve devenin bir çeşit adımlarını açıp boyunlarını uzatarak hızla yürümesi.(KTS 9;H227,98a/9-100b/7).KH'ın Paris yazmasında kelime'**unuḥ** şeklindedir (168,62/6).
- arba:** dört yaşındaki tay (KTS 74;T88,13a/10) KTS'de **erbe** şeklinde verilmiştir.
- arfa:** (at yemi) arpa (KTS10;DM 71,6a/9;KK 101,3a/11-71a/8~**arpa** (KTS 12;BVII 73;CC 12;DM 71,6a/9;KH 137;Kİ 6;T2 141).
- 'arafe A:** atın yelesi,ön saçı (KTS 10;BVII 53,10/6a).BVI'de kelime '**urfe** şeklindedir.(161,40/2).
- 'ariyan A:** atın arka butundaki et (KTS 11;BVII,63/17/17).BVI'de kelime '**araya** şeklindedir.(73,72/3)
- 'arḫūb A:**atın ökçe siniri (KTS 11;BVI 73,82/5).
- arḫun:**yaban aygırı ile evcil kısraktan olan at (KTS 11).
- 'asar A.:** uğursuz at, solak at (KTS 13; KH 137, 17/5).
- a'şam A.:** Atın ön bacaklarının bir tanesinin beyaz olması (KTS 13;KH 137, 35/8).
- aşāci'A:** bağanak ile iki diz arasında bir kemik, toymak kemiği (KTS 76;BVI 75,57 13/4). Kelime KTS'de eşāci'şeklindedir.BVII'de ise aşacığ şeklindedir (BVII 75,52/7).
- 'aḫas A.:(at)gem halkasından burun ucuna kadar kadar olan kısalık (KTS 15;BVI 77, 104/3).**
- atlan-:**ata binmek ,at sürmek (KTS 15;CC 15;Kİ 7).
- atlu :** atlı,süvari (KTS 16;Kİ 7;T 89,28a/11).
- aḫḫur :** doru at (KTS 16;DM 72, 8a/15).
- ayran:** at ağılı,ahır tavla (KTS 18;CC 18).
- az:** sarı renkli at (KTS 19;Kİ 9).
- 'azāz A.:**otlarken yanına geleni ısırın, sinirli, hırçın olan at. (KTS 19;BV II 79, 120/7).
- azman:** yaşlı iken enetilmiş aygır (KTS 20;Kİ 9).
- a'zel A.:** kuyruğu kısa, kılsız ve eğri olan at (KTS 19;KH 138, 35/8).
- 'azud A.;** (at)tokmak kemiği(KTS20;BVI79,61/4).
- babalağ:** eyer kolonlarının ucuna geçirilen ince kayış(KTS 21;Kİ 13).
- bağaç:** Kıpçaktan gelen kamçıların çubuğu (KTS 21;Kİ 24).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

bağanak: (at)tırnak(KTS 21;BVI 80,53/1,2,3).KTS'de kelimeye "çatal" anlamı verilmiş.

boz: kül rengi, gri (at) (KD 277; KH 142, 14/46).

be: süt emen kısarak (KTS 21;T 93, 13a/2).KTS'de **ba** şeklinde geçen kelime alıntı yapıldığı kaynakta yani T'da **be** şeklindedir.

bineş-:birlikte (ata) binmek (KTS 184;BVII 85, 68/7).

binüçi : binici (KTS 31;TZ 152).

borbay: incik kemiğinin yukarısı,aşık kemiğinin aşağı kısmı,ayağın dizden yukarı tarafı (KTS 38;BVI 88,76/4). KTS'de kelime **burbayı** şeklinde gösterilmiştir.

buğağı: bukağı,zincir,köstek (KTS 37;TZ 157)~**buğav** (KTS 36;DM 78,9a/2)~**buğavı** (KTS36;TZ157)~**buğavuv** (KTS 37;Kİ23)~**buvavı** (KTS 38;TZ 159).

buğağula-: bağlamak,zincirlemek(KTS 37,BVI 84,31/16).BVII'de kelime **yuğağula-** şeklindedir (176,116/2).

bulaca: karışık renkli at,alaca (KTS 37;DM 78,9a/9).

burunduk: gem,yular (KTS 38;Kİ 23;T 97,15b/2;TZ158)~**burunduruk** (KTS 38;Kİ 23).

burundukla-:gem takmak,dizginlemek(KTS 38;TZ 158).

cahfeletü'l-'ulya A. : atın üst dudağı(BVII 91,35/6-7).

cahfeletü'l-sufia A. : atın alt dudağı(BVII 91,35/7). KTS'de bu terimler **cahfele** 'at dudağı' şeklinde verilmiştir(KTS 41).

çal: ala renkli, çil at (KTS 45;T 99, 14a/5.)

çalar -:kamçılılamak (KTS46,İH9).

cā'ire A: pöç kemiklerinin uçları,atın iki taraflı uylukları başında kuyruğunun rastgele vurduğu yerler (KTS 41;BVII 91,70/4).KTS'de kelime **ca're** şeklinde gösterilmiştir.

çamuş: talim görmemiş salma beygir (KTS 46;İH 10).

çamuşluk: beygirin oynaması, hoplaması (KTS 46;İH 10).

çandır: Türk veya gayrisinden cinsleşmiş olan (KTS 46;Kİ 26).

çemen: ağır hareket eden, tembel at (KD 277).

çeper: beyaz benekli at (KTS 48;T 99, 14a/7).T'da bu kelimenin yanında Türkmence olduğu şeklinde kayıt vardır.

çil: at donlarından (konur) renk.(KTS 51;İH11).

çilgü: al at (KD 175).

cimāh A. : atın dikbaşı,huysuz olması (KTS 43;BVII 85,32/6) Kelime BVII'de **cemāh** şeklindedir.(91,118/5).

cindī ~cündī A. : ata iyi binen savaççı (KTS 43,44).

çögen: at üstünde top çelinen ucu sivri,eğri değnek (KTS 53;İH 13)

davlum: ata eyerin keçesi bağlandığı yer(KTS 57;İH 13)

depküç: mahmuz(KTS 59;Kİ 33)~**tepkeç** (KTS 270;Tz 255)~**tebkic** (KTS 267;Kİ 101)

dergü: at eyerinin arkası (KTS 59;Kİ 34)~**terkü** (KTS 271;İH 46;T145,146/10).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- dirre A.:** kırbaç (KTS 62).
- edbes A.:**siyahımsı kahverengi at, rengi ne kızıl ne siyah olan at (KTS 69;KH 148, 20/6).
- eden A.:**ön ayakları kısa arka ayakları uzun olan at (KTS 69;BV 101, 110/3).
- edhemî A.:**üstünde hiç beyazı olmayan her tarafı siyah renkte olan at (KTS 69,; KH 149,19/9).
- egir ~ eygir:** siyah renkli at (KTS 70;Kİ 10).Bu kelime TZ'da **eygir** şeklindedir. "Yanık kırmızı" anlamı verilmiş. (T 106, 14 a/8)
- elir:** katır (T 104, 13a/7).KTS'de kelime **ılır** şeklinde gösterilmiştir (101).
- elirlü:** katırlı, katır sahibi (T 104, 13a/7).KTS'de kelime **ırlı** şeklinde gösterilmiştir (101).
- eliyye A.:** Atın kış tarafı,toynağın ardı (KTS 7;BVII 102, 59/4)BV I' de **āliyye** şeklindedir.(59, 14/16).
- encah A.:** Atın ayaklarını birbirinden ayrı tutup uzun adımlar atması, kusurlu yürüyüş şekli (KH 149, 35/5).KTS'de **ebħah** şeklinde geçmektedir.
- ene- :** at vb. hayvanları burmak (KTS 73;T105,40a/10).~**ine-** (KTS 112;Kİ 39).
- erçel A.:** bir ayağında beyaz olan at, uğursuz sayılan at (KH 149;KTS 74).KTS'de **erçel** şeklinde Türkçe bir kelime olarak gösterilmektedir.
- eşkün:** açık adımlarla yürüyen at (KTS 77;T 106, 14a/9;İH 18)
- eyer:** eyer (KTS 78;CC 59,DM 83,8b/7; KD 177;Kİ 13;KK 108, 71b/8;T 106,14b/8) ~ **eger** (KTS 70;İH18) ~ **egir** (KTS 70;CC 59); **iyer** (KTS 117;BVI 120,108/4; MG 203) ~ **izer** (KTS 118; MG 204,6b/7).
- eyer eyrimi:** eyerin sağrı üzerine gelen ucu,ki keçeden oluşur (eyrim keçesi) (KTS 78; İH 19).
- eyerin ön kaşı:** eyerin arkasındaki yükseklik (KTS 78;İH 19).
- eyerçi:** eyerci (KTS 78;CC72;DM83,18a/6).
- eyerle-:** at vb. eyerlemek (KH 149,64/3;Kİ 13;KK 108,82b/2 T106,14b/8;TZ 171) ~ **iyerle** (KTS 117).
- eyerlen-:** eyerlenmek (KTS 78;TZ 171).
- faħeđ A:**kalça ile baldır arasındaki kısım, uyluk (BV II 105, 78/3).
- fağame A.:** alt dudağı sarkık olan at (KTS 81;BV 105, 105/4).KTS'de **fağme** şeklinde geçmektedir.
- firāset A:**binicilik,at yetiştirme bilgisi (KTS 83;BV105,2/1).KTS'de kelimeye 'ileri görüşlülük'anlamı verilmiş.
- fāris A.:** binici (KTS 81;BVI 105;MG 17 9)
- fārişlık A.+T.:** binicilik (KTS 81;BVI 105,9/3;MG 179) ~ **fārislik** (KTS 81;BVI 105,8/1; MG 179,76b/4-108b/6).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

gülefsār F. :çiçek veya gül şeklinde olup atın başına bağlanan gümüş veya altından yapılmış eyer malzemesi (KTS 148;BVII 110,32/6).KTS’de kelime Arapça bir alıntı olarak gösterilmiş.

ħacibe A.:atın iki yan başının kemiği (KTS 89,BVII62,16 /24).KTS’de kelime **ħacībe** şeklindedir.

ħadeb A.:uçta kemiğinin eğri olması,kamburluk(KTS 89,BVI 111).

ħalaka A.: meydana atın dolaştığı halka şeklindeki sınır (KTS 90; MG 185) ~**ħalka** (KTS 90;MG 185).

ħamiye A.:at ve katır tırnaklarının sağ ve sol yanları (KTS 91;BV112,57/2).

ħarrān A.: atın hırçınlık edip, seğirtmeyip geri geri gitmesi (KTS 92;BV112).KTS’de **ħaran** şeklindedir.

ħarūn A.: huysuz, inatçı at (KTS 92;KH 152,13/1;MG 186). MG’ta kelime **ħārūn** şeklindedir.

hav A.: atın bir kavis çizerek tekrar geldiği yola, çizgiye geri dönmesi (KTS 94;MG 187, 15b/3).

ħayħay A.: haydi, atı yürütmek ve koşturmak için söylenen söz (KTS 94;KH, 152, 66/1).

ħayl A.: at, at sürüsü (KTS 94;KH, 4/7).KTS’de kelime **ħamiye** şeklindedir.

ħuzām A.: kolan (KTS 96;MG 189) ~ **ħuzām** (KTS 99;MG 190)

ıştabıl A.: ahır (KTS 102;BVI 85, 32/ 7)KTS’de kelime **ıştabl** şeklindedir.

ibere A.: atın arka ayaklarında eğrice denilen sinirden topuğuna kadar inen sinir (metinde) atın halhal yerinde olan kemik (KTS 105;BVII 115,83/4).KTS’de **ibre** şeklindedir.

içirgi :eyer keçesi,yamçı (KTS 106) ~ **içirki** (KTS 106).

il:atın ön veya arka ayakları (KTS 109;BVII 118, 29/4 MG 196) ~ **el** (BVII 102) KTS’de aynı anlamda **el** kelimesi yoktur.

‘inān A.: dizgin (KTS 111).

imtinā’A.:atı geriye döndürme (KTS 111;MG 198).

irtihās A.:atın yürürken bileklerini, birbirine sürmesi veya vurması (KTS 114;BVII 119, 111/1). Bu kelime BV I’de **irtihās** şeklindedir.(82 30/9).

ka ‘as A. : boynu yoğun,sırtı kuvvetli sağlam olan at (KTS 121; BVII 121, 65/6).KTS’de ‘uçta kemiğinin aşağı kaymış olması şeklinde’ anlam verilmiş.

ħabtal :at eyerinin iki yan örtüleri (KTS 121; İH 26).

ħali (A. El-ğālic): tüyleri dökülen, kazınan (uğursuz) at (KTS 124;KH 155, 16/9).

ħamçı :kamçı (KTS 125;BVII 122,113/3;CC88;KD 179;T 111,15a/2)

ħamçıla- :kamçılama (KTS 125 ;MG 208).

ħarabūs A.:eyerin ön ve arka kaşı (KTS 127,MG 208) ~ **ħarbūs** (KTS 128;MG 209).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- kaşı-:** atı kaşağı ile temizlemek, atı tımar etmek (KTS 130;Kİ 72 T113, 38b/7-41b/5).
- kaşağı:** (KTS 130;T 113, 15a/3) ~ **kaşak** (KTS 130;Kİ 72) ~ **kaşrav** (KTS 130; CC 91).
- kaşın-:** (at) işemek (KTS 130;T 114).
- kaşka:** atın alnındaki beyazlık (KTS 130;Kİ 72;T2 187). **krş.sağar**
- kaşkaldak:** alnında biraz aklık olan at (KTS 130;Kİ 74).
- kazağuç:** durdurulan at veya atı durduran kimse(KTS 135;Kİ 74).
- kekevün:**at sineği (KTS 167;Kİ 54).
- kelik:**atın başına konulan gölgelik (KTS 137;İH 29).
- kemre:** hayvan (at) ayağı altında çiğnenmiş fişki (KTS 138;İH 29).
- kıç ayakları:**atın arka ayakları (KTS 143;T 117, 13b/6).
- kıldır-:**(ata) istenilen tavrı takındırmak, gerekli vaziyete getirmek (KTS 143;MG 222).
- kısrağ:**dişi at (KTS 146;BV 127;DM 92;KK 115;T 118,T2 199)~**kıstrağ** (CC 104).
- kişen:** köstek,ayakbağı atın ayağına vurulan zincir,at kösteği (KTS 150;CC 112; KD 179;Kİ 50;T120,15a/2 T2.202).
- kişenle-:**atın ayağına bağ vurmak (KTS 150;Kİ 50).
- kişne-:**(atlar için) kişnemek (KTS 150;CC 112;Kİ 50 T 120; T2 202)~**kişine**-(CC 112).
- kolan:** eyer kolanı, at eyerini bağlayan bağ (KTS 152; BV 129, 108/4 CC 113;DM 94, 8b/7;İH 31; DM 94, 8b/7;T120,14B/9)~ **kolang** (KD 178)
- kola:**açık kahve rengi (KTS 152;İH 31) ~**kula** (KTS 162;İH 32;T 123).
- korla-:** (at için) yem torbasını görünce boğazından ses çıkarmak (KTS 154;İH 31).
- kotuğ:**yabani eşek yavrusu (kts 153;İH 31; T2 203)~**kuğuğ:** (KTS 161;DM 96;KK 117; 96b/1;T 123, 13b/1)~ **kutuğ:**(KTS 165;Kİ 83).
- koymıç:** atın kuyruk kemiği (KTS 155;CC 116) ~ (BV II 130, 113/1).
- kölük:**at ve diğer binek hayvanlarının genel adı (KTS 157;T 122, 13b/2).
- köpçük:** eyer altına konan keçe (KD 178)
- kömüldrük:** at göğüslüğü (KTS 157;CC 117) ~ **kömüldürük** (KTS 157;Kİ 51;MG 236; T122,14b/10).
- köstekle-:**atın ayağına bağ vurmak, kösteklemek (KTS 160;T2 209).
- kösürükle-:**atın ayağına zincir vurmak (KTS 160;CC 122).
- közündürük:**at ve diğer hayvanların etrafı görmemeleri için gözlerine takılan kapak, gözlük (KTS 161;Kİ 54).
- kulan:**yaban eşeği (KTS 162; T 124, 12a/1).
- kulna-:**(at) doğurmak (KTS 162;Kİ 81).
- kulunaçı:**gebe kalan at (KTS 162;Kİ 81).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- külunçak**:küçük tay, taycık (KTS 162;T 124, 13a).
külun:bir yaşıdaki tay (KTS 162;Kİ 81;T 124, 13a).
külunlaçı kısrak: döl veren kısrak (KTS 153;T 15/13a).
kurğan:at ahır (KTS 163,T 124,6b/9).
kuşgun:atın kuyruğu altından geçirilen kayış(KTS 165;Kİ 83) ~
kuşkun (KD 178; Kİ 165;T125, 14b/10) ~ **kuşkan** (KTS 166; CC 126)
kürtün:eyer keçesi,tegelti yöne (KTS 169; İH 33)
libâka(t)A.:ata binen kişinin iyi hareketleri, ustalık (KTS 172;MG 242).
licâm A.:atın ağzına vurulan gem,dizgin (KTS 172;H 254; KH 159 ; MG 242). KTS'de geçen **licâmla**-fiili KH'da yoktur.
ma'kra'a A.:kamçının ağaç kısmı (KTS 176; MG 243,67b/7).
ma'rife (A.el-ma'refe):kuşlarda atlarda yele,ibik vs'nin büyüdüğü yer.(KTS 177;KH 159,18/5) KH'nın İstanbul yazmasında kelime **ma'refe** şeklindedir.(H 255,75b/8)
ma'tak A.:dururken güzel görünen ancak yürürken sıfatı değişen at (KTS 178).
merküb A.:üzerine binilmiş, binit (at için) (KTS 181;BVII 133, 2/4).
minmiş:binici (KTS 184;KK 18;40b/12).
minen-:binilmek (KTS 184;KK 188).
muḥḍār A.:atın yürürken güzel görünmesi (KTS 186).
muḥrīb A.:uzaktan atın güzel görünmesi (KTS 187).
muḥrif A.:anası Arap, babası Arap olmayan (melez at) at (KTS 187; BVII 134, 42/5)~**muḥref** (BVII 134, 43/4).
muẓmer A.: savaş ve yarış için atını hazırlayan kişi (KTS 190;MG 250, 115a/8).
naql A.: atı yürütme harekete geçirme; döndürme (KTS 197; MG 254).
Naqla- A.+T:atı yürütmek, harekete geçirme; döndürmek (KTS 197; MG 254).
na'l A.: nal (KTS 197 ;BVII 135,18/4).
oyan ~ uyan : gem,yular (KTS 207;KD 178;Kİ;64;BVII 161, 35/3 TZ 272).
rehvār F.:atın sarımsadan yürüyüşü, atın ayaklarının aynı anda yerden kesilip ileri atılması ile gerçekleşen yürüyüş stili, rahvan (KTS 218;KH 163, 4/1).
rehvārlik F.+T.:atın sarımsadan, rahvan yürüyüş tarzı (KTS 218;KH 163, 68/7).
rikāb A. :üzengi(KTS 219;KH 163, 64/7).
riyāzatü'l-ḥayl A.:atın terbiyesi, eğitimi (KTS 219, KH 163, 60/9).
rūba'ıyyat A.:atın dış (yan) kesici dişleri (dördüncü yılda çıkan) (KTS ;219 KH 163).
şafan A.:(at) husye kabı (KTS 222;BV 147, 77/2).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- sağrı~şağrı**:sağrı, at ve diğer tırnaklıların gerisi, atın arka ayağının üstüne gelen yuvarlak yer (atın kalçası) (KTS 223;BVII 147, 64/7; İH 38;Kİ 85;MG 270, 69a/8;T 134, 13b/5;TZ 231)~**savru**(TZ 234).
- sağanduruqla-A.**:atı yularlamak (KTS 223,İH 38).
- sağar**:alnında bir parça aklık olan at, atın alnındaki aklık (KTS 224;İH 38;Kİ 87;TZ 231).
- şal**:boz renkli at (KTS 249;DM 108, 8b/4).
- salamçağ**:at eyerindeki kayış(KTS 225;Kİ 85).
- segirt-**:atı koşturmak, sürmek (KTS 230;KH 164, 58/4,T 136, 35b/5).
- semend A.**:siyaha yakın renkteki koşu atı (KTS 231;KH 164, 22/4).
- serc A.**:eyer konulan yer(KTS 232;H262,7bb/6).
- şenâyâ A.**:atın ikinci yılda çıkan (merkez ön kesici) dişleri (KTS 231, KH 164, 22/4).
- seyis A.**:at bakıcısı (KTS 233;BVII 149;120/2).
- seyrâtî (A. seyrânî)**:atın yavaş yürüyüşü (KTS 233, KH 165, 71/3).
- şihhat A.**:atın toynağının ortasının geniş olması (KTS 223;BVII 149, 57/6). BVI'de **şahhat** (58, 14/7) şeklindedir.
- şikâl A.**:el ayak zinciri, köstek (KTS 253;BVII 153,52/4;KH 166, 11/3).KTS'de kelime Farsça Bir alıntı olarak, atın bacağındaki beyazlık olarak anlamlandırılmıştır.
- sirim**:üzengi kayışı,sırım (KTS 237;Kİ 90).
- şukâğ A.**:atın bacağındaki tüylerin dökülmesi.(KTS 254;KH166,32/5).
- suçu-**:atın sıçraması, şaha kalkması tepinmesi (KTS 242;BV 151, 121/5).
- sukül-ı hayıl A.**: at pazarı (KTS 242).
- süçre-**:(at için) ayağı kayıp diz üstü düşmek (KTS 244).
- süksük**:atın düzgün ve süratli olmayan bir çeşit yürüyüşü (KTS 244;MG 282,28b/1).
- süksükle**: atı süksük tarzında yürütmek (KTS 244;MG 282, 13b/3).
- sünbûke A.**: atın tırnağının sivri ucu (KTS 245;BV II 151, 57/4).
- şünne A.**:atın bileğinin ardında tüy biten yer (KTS 232;BV 151, 55/4).
- sürün-**:atı sürmek (KTS 246;MG 285, 55b/3).
- tizgin**: dizgin(KTS 278;CC 190;Kİ 103,T146,14b/13) ~ **tüzgün** (KTS 289;DM 117,86/7) ~ **tizgü** (KD 178).
- tu**: kısır hayvan (KTS 283;T2 263).
- tülek yılkı**:terbiye görmemiş salma hayvan (KTS 287; İH 48).
- tabtab A.**:atın alt dudağının şak şak etmesi (KTS 257;BV II 154, 105/2).
- tay** :at yavrusu,iki yaşındaki tay (KTS 266;DM 112, 8a/11; KK 125;69 a/13;T 143,13a/5,9; KH 167,63/4;BVII 155,10/5,7.) ~ **day** (KH 145,67/6).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- tazi (F.tāzī)**:Arap atı (KTS 266;Kİ 100;) ~ **ṭazi** (T143,12a/4).
- toḡru**:koyu kahverengi hurma rengi (KTS 279;T2 260) ~**doru** (KTS 64;İH 16) ~ **ṭori** (KTS 281;115,8a/5) ~ **toru** (KTS 281; Kİ 106;TZ 262) ~ **ṭoru** (KTS 281;T 147,14a/2) ~ **tori** (KD 277).
- tuşa-**:beygirin ayaklarını birbirine bağlamak .(KTS 285;Kİ 108)
- tuşak**: ata vurulan ayak bağı(KTS 285;Kİ 108;TZ 265) ~ **tuşar** (KTS 285; TZ 265)
- tüze** KTS’de geçen KH’dan alındığı belirtilen“ tezmeğe meyli olan at” şeklinde anlam verilen bu kelime KH’da bulunmamaktadır.(KTS 289).
- uç**:at yarışında veya ok atışında bahse girmek(KTS 291;Kİ 110) Kİ’nin tersine KTS ‘de kelime fiil kökü olarak geçmektedir.
- ‘uḳāl A.**:atın yürürken ayağını yere sürmesi(ayaklarda görülen kramp)(KTS 292;H268,85a/3).
- ‘uḳāl A.**:ayak kösteği (KTS 292;BV).KTS’de BV’dan alıntıldığı bu kelime BV’in yazmalarında yoktur.
- uḳruḳ**: kement (KD 179).
- üzengü**:üzengi(KTS 299;KD 178;T 152,14b/9;MG 314) ~ **üzengi** (KTS 299; CC 212;DM 118,8b/11; KK128,71b/9;T2 275) ~ **üzegü** (KTS 299; KH 169,65/4).KTS’de T’den alıntıldığı gösterilen **üzegü** şekli T’de **üzengü** şeklindedir.
- üygen**:gem,yular(KTS 213;T152,14b/13).KTS’de kelime **öygen**, **öyken** şeklinde geçmektedir.
- vāṣiṭān A.**:(**A.vāṣṭāniyyāt**) atın iki yaşında çıkardığı dört diş (orta kesici dişleri) (KTS 301;KH 169, 22/7) ~ **vāṣṭāniyyāt** (KH 169, 25/8) ~ **vusṭat** (KH 170,25/2)
- vazīf A.** :atın bilek ile dizleri arası (KTS 302;BVII 164,75/2).
- vazīfeyn A.**:atın iki bilek dizleri arası(BVII 164/54/2,54/4)
- vetereyn A.**: (at)adaleleri hareket ettiren kalın iki sinir. (KTS 303;BVII 164,8 3/1).
- yal**: yele, atın yelesi (KTS 307;Kİ 117;KH 171,11/8) ~ **yalı** (CC 316).
- yağırılık**:eğerin altına konulan keçe(KTS 306;BV 165,66/3,Kİ117; MG 318,8b/9).
- yağız**: kahverengi, esmer;dört ayağı sekili at (siyaha çalar kızıl renkte, koyu esmer at) (KTS 306;İH 50) kelimeye T’da “dört ayağı sekili at” şeklinde anlam verilmiştir. (T152,14a/3,8).
- yağrı-**:yağır olmak,atın vücudunda yara oluşmak(KTS 306;H271,53b/4).
- yapağlı**: tay (KTS 310;TZ 278,13a/2).
- yargala-**: (at) koşarak gitmek(KTS 327;Kİ 128).
- yanan-**:atı koşturup epeyce terletip yem vermeden soğutmak (KTS 310;Kİ 120).
- yaydağ**:eyersiz ata binmek (KTS 316;MG 323,7a/6).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

yelemçi: koşu atı (KTD 318; CC 225).
yona: yumuşak eyer (KD 179).
yorıklığ: at yürüyüşü (KD 276).
yorğa: koşarak giden at (rahvan at).(KTS 327;Kİ 128;T 159,14a/9)~
yorğa: atın rahvan yürüyüş stili(KD 176) ~ **yoriğa** (KD 276).
yota: atın ağzına vurulan gem (KTS 327;CC 232).
yular: yular atın boğazına geçirilen ipten başlık (CC 234;KTS 329;İH 54;Kİ 128;T 159,14b/13;T2 288).
yunad: beygir sürüsü(KTS 330;Kİ 129).
yunt: at,otlakta otlayan atların hepsi.(KTS 330;T 160,13a/12,TZ 289).
yügrük: hızlı koşan at(KTS 331;BV 177;KH 173,3/9;TZ 290).
yügen: gem,dizgin,at gemi,yular kayışı (KTS 331,BVI 79;28/4 CC 236; DM 126,8b/7-15 MG 329) ~ **yüken** (KTS 332;TZ 290).
yügençi: gem yapan,gemçi.(KTS 331;CC 236).
zağub A.: atın doğduğu zaman üzerinde çıkan kıllar (KTS 335;BVII 178,40/5).KTS 'de kelime '**zağab**' şeklindedir.

3. Sonuç

Netice olarak, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış sözlük ve kaynaklarda geçen at ve atçılığa ait terminolojinin Türk dilinin diğer eski sahalarına göre daha geniş olduğu görülmektedir. İncelediğimiz eserlerde at ve atçılıkla ilgili 228 sözcük kullanılmıştır. Bunlardan 130'u Türkçe , 84'ü Arapça ve 4'ü ise Farsça'dır. Bu rakamlar dilimizin at ve atçılık kültürü bakımından çeşitliliğini, zenginliğini yansıtmaktadır.

Buna göre ilgili terimleri sınıflandırdığımızda; 20 tanesinin at donu (renkleri), 66 tanesinin atın koşum, binit takımı ve alet, mekan adları, 76 tanesinin, ata ait özellikler ve at cinsleri at karakterleri, 28 tanesinin atın anatomisiyle ilgili sözcükler, geri kalanlarının ise at ve atçılıkla ilgili diğer sözcüklerden oluştuğunu tespit ediyoruz.

Aynı zamanda topladığımız terimlerde aynı anlamı veya kavramı karşılamak için birden fazla sözcüğün kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır. Gerek Türkçe gerekse Arapça olarak birbirine yakın veya aynı anlamlı sözcüklerin bir arada verilmesi dilimizin söz , anlam ve kavram bakımından ne kadar güçlü ve zengin olduğunu, geçmişe dayanan gücünü ve zenginliği ortaya koymaktadır.Bunların yanında sözcük listesinde fonetik yönden ikili-çoklu (karışık)örneklerin az veya çok görülmesi bu sahada yazılmış eserlerin önemli bir problemi olarak bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

KISALTMALAR

A.Arapça

F.Farsça

KAYNAKÇA

- AALTO, Pentti (2000). “Orhun Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine” (Çev. Aydın, Erhan), **Türk Dili** S.587, s.453-457.
- AKALIN, L.Sami (1998). “Türk Kültüründe At” **Tombak**, S.20, s.24-36.
- BİRTEK, Ferit (1944). **En Eski Türk Sıvıları**, Ankara:TDK.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (2007). “Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları Üzerine bir İnceleme” **Turkish Studies**, Volume 2/4, s. 1110-1119.
- (BVI): ÖZGÜR, Can (1994). **Baytaratü’l Vâzih’in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmenleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması**, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış doktora tezi).
- (BVII): ÖZGÜR, Can (1988). **Baytaratü’l Vâzih (Metin-İndeks)**, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış master tezi).
- (BM): ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1938). **Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (epoque del’ Etat Mamelouk)**. Warszawa.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1954). **Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l’epoque de l’Etat Mamelouk, II- eme partie. Le verbe**. Warszawa.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1953). “Türk Onomastiğinde At Kültü” , **Türkiyat Mecmuası**, C.X,s.201-212.
- (CC): GRØNBECH, K. (1992). **Kuman Lehçesi Sözlüğü** (Çev. Kemal AYTAÇ) Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ÇENELİ, İlhan (1975).’ Divanü Lügat-it-Türk’te Hayvan Adları’ **Türk Kültürü Araştırmaları**, XI- XII – XII– XIV – 1973-1975.
- ÇINAR, Ali Abbas (1993). **Türkler’de At ve Atçılık**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 192.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

- DİNÇER, Ferruh- Yaşar Aşkın(2002), ‘Türklerde Atçılık ve Binicilik Tarihi’, **Yeni Türkiye (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III)**, S.45, s312-328.
- (DM): TOPARLI, Recep (2003). **Ed-Dürretü’l-Mudiyeye Fi’l Lügati’t Türkiye**, Ankara: TDK Yay.
- EMİROĞLU, Kudret-Yüksel Ahmet (2003). **Yoldaşımız At**, İstanbul: Yapı Kredi Yay. 1871.
- GÜRSOY-Naskali Emine (ed.) (1995). **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.
- (H): DELİCE, H. İbrahim (2003). **Hulasa Okçuluk ve Atçılık**, İstanbul: Kitabevi.
- HAUENSCHILD, Ingeborg (2000). ‘Pferdefarben und Pferdeabzeichen im Divan Lugat at-Turk’, **Acta Orientaia Academiae Scientiarum Hungaricae**, c.53,s. 203-218
- HAUENSCHILD, Ingeborg (2003).**Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al – Kashgari. Eine Untersuchung aus Sprach und Kulturhistorischer Sicht**, Wiesbaden: Turcologica 53.
- (İH):İZBUDAK, Velet (1936). **El-İdrak Haşiyesi**, İstanbul: Devlet Basımevi.
- İLHAN, Nadir – ŞENEL, Mustafa (2008).‘Divanü Lugat’it Türk’e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla ilgili Kelimeler ve Kavram Alanları’,**Turkish Studies**, Volume 3/1, s. 259 – 277 .
- (KD): GOLDEN, Peter B. (2000). **The King’s Dictionary. The Rasûlid Hexaglot: Fourteent century vocabulaires in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol**, Leiden: Brill.
- (KH): ÖZGÜR, Can (2003). **Kitâbü’l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)**, İstanbul: Çantay.
- (Kİ): CAFEROĞLU, Ahmet (1931). **Kitâb al-İdrâk li Lisan al Atrâk**. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- (KK): TOPARLI, Recep-ÇÖGENLİ, M.Sadi-YANIK, Nevzat H. (1999). **El-Kavânînü’l-Küllîye li Zabtî’l-Lügati’t-Türkiyye**, Ankara: TDK Yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

-
- (KTS):** TOPARLI, Recep- VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep (2003), **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: TDK Yay.
- (MG):** UĞURLU, Mustafa (1987). **Münyetü'l-Guzât**, Ankara:Kültür ve Turizm Bak. Yay.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2004). “Memluk Kıpçakçasıyla Yazılmış Kaynaklardaki Okçuluk Terimleri”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi**, Vol.28/1, s.257-274.
- (T):** TOPARLI, Recep-ÇÖGENLİ, M.Sadi-YANIK, Nevzat H. (2000). **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî**, Ankara: TDK Yay.
- (TZ):** ATALAY, Besim (1945). **Et-Tuhfet- üz- Zekiyye fil-Lûgat – it- Türkiyye**. İstanbul: TDK Yay.
- SERTKAYA, Osman F. (1995). “Eski Türk Kültüründe At”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (Yayın:Gürsoy-Naskali,Emine), s.25-30, İstanbul:Türkiye Jokey Kulübü.
- SÜMER, Faruk(1983). **Türkler’de Atçılık ve Binicilik**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yay.
- YILDIRIM, Talip (2008). “Kıpçak Türkçesinde Askerlikle İlgili Terimler”, **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, Ankara